

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA O'TIMLI VA O'TIMSIZ FE'LLARNING O'ZARO QIYOSIY TAHLILI

Boboqulova Gulnora To'rayevna

Sherobod tumani 27-maktab ingliz tili fani o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7965418>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ingliz va o'zbek tillarida o'timli va o'timsiz fe'llarning o'zaro qiyosiy tahlili haqida so'z boradi. Maqola davomida asosli fikr va mulohazalardan foydalanilgan. Maqolada misollar yordamida mavzu mohiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: o'timli va o'timsiz fe'llar, Ingliz va o'zbek tillari, maxsus grammatik ko'rsatgich.

COMPARATIVE ANALYSIS OF TRANSITIVE AND INTRANSITIVE VERBS IN ENGLISH AND UZBEK

Abstract. This article deals with the comparative analysis of transitive and intransitive verbs in English and Uzbek languages. Reasonable opinions and comments are used throughout the article. The article reveals the essence of the topic with the help of examples.

Key words: transitive and intransitive verbs, English and Uzbek languages, special grammar index.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕХОДНЫХ И НЕПЕРЕХОДНЫХ ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительному анализу переходных и непереходных глаголов в английском и узбекском языках. На протяжении всей статьи используются обоснованные мнения и комментарии. В статье раскрывается суть темы с помощью примеров.

Ключевые слова: переходные и непереходные глаголы, английский и узбекский языки, специальный грамматический справочник.

O'zbek tilidagi singari ingliz tilida ham anglashiladigan ma'noning boshqa predmetga qaratilganligini, biror obyektga ko'chganligini ko'rsatish ushbu haraktning yuzaga kelishi uchun boshqa predmetnig ishtirok etishiga qarab, fe'llar ikki guruhga o'timli (transitive verbs) o'timsiz (intransitive verbs) fe'llarga bo'linadi.

Hozirgi zamon ingliz tilida fe'llarning o'timli va o'timsiz ekanligini ko'rsatuvchi maxsus grammatik ko'rsatgich yo'q. O'timli va o'timsiz bevosita fe'llarning o'zagi orqali ifodalanadi. Ingliz tilidagi fe'llarning ko'pchiligi o'zlarining sintaktik distributsiyalariga qarab ayni bir vaqtda ham o'timli, ham o'timsiz sifatida ishlatilishi ham mumkin. Ba'zi bir fe'llar asosan o'timli bo'lib, o'timsizlik ularda yasama ikkinchi darajali ma'no kasb etadi. Ayrimlari esa umuman o'timsiz bo'lib, o'timlilik ularning ma'lum sintaktik distributsiyada ishlatilishi natijasida yasaladi. Shu asosda ayrim grammatika kitoblarida fe'llar hatto uch gruppaga ya'ni o'timli va o'timsiz va o'timsizlik kategoriyasi fe'llarning leksik ma'nosiga bog'liq bo'lganligi uchun bu kategoriya doimiy grammatik oppozitsiya tashkil qilmaydi, ya'ni hamma fe'llarni bir vaqtning o'zida sistematik o'timli va o'timsizlikka ajratib bo'lmaydi. Masalan, ingliz tilidagi to grow fe'lining "o'smoq, o'stirmoq" variantlari bu fe'lining ikki xil formulasi emas, balki ikki xil leksik ma'nosi borligini bildiradi. Qator fe'llar faqat o'timli leksik ma'noni, boshqalari esa faqat o'timsiz ma'noni bildiradi. Masalan, to go -bormoq, to be - bo'lmoq, to shine -nur sochmoq, smile -

kulmoq, iljaymoq, kabi fe'lar faqat o'timsiz bo'lsa, to see -ko'rmoq, to kill - o'ldirmoq, to make -qilmoq, to catch -tutmoq, to polish -moylamoq fe'llari asosan o'timli hisoblanadi. O'timli fe'llar o'zidan keyin grammatik obyekt talab ish-harakatni grammatik obyekt vazifasida keluvchi so'zga ko'chganligini ko'rsatuvchi fe'llar o'timli fe'lar deyiladi. Masalan, to see, to give, to show, to make, to put, to find and so on.

1. I was shown to a tiny waiting – room. (R. Gordon “Doctor in the house”)
2. Atticus put his hands in his pockets (“To kill a mocking bird” page 40)
3. Her father saw it (Horper SU “To kill a mocking bird” page 42”)
4. Walter made a vow to be more objective. (S.P. Hartley “W.C. page 74”)

Ingliz tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ayrim fe'llarning ma'lum predloglar bilan qo'shilib, o'timlilik ma'nosini anglatishidir. Bunday fe'llarga ma'lum predloglar bilan doimiy bog'lanib, asosan yo'nalishni ko'rsatuvchi fe'llargina kiradi. Bunga quyidagilar misol qilib ko'rsatishimiz mumkin.

To wait for – kimnidir yoki nimanidir kutmoq.

To look at –kimgadir yoki nimagadir qaramoq.

To depend on – nimagadir yoki kimgadir bog'liq bo'lmoq, to be bo'lmoq

To fly over – uchib o'tmoq

Our Else was looking at her with big imploring eyes. (Katherine Mansfield“ Selected Stories” page -118).

Don't wait dinner for me (Dictionary Oxford page 699)

Love, Fortune power all depending upon one middle aged life.

What is he asking for his car? (Dictionary Oxford page 35)

O'zlik olmoshi oneself, myself, yourself, himself, herself, itself kelgan fe'llar ham o'timli fe'llar hisoblanadi.

She kept it to herself. (Dictionary Oxford page 276)

He was talking to himself (Dictionary Oxford page 277)

Cooking for oneself is a bore (Oxford 417) Well since never “worry” yourself about these things, it follows that you know nothing about them.

O'timli fe'llarga bir gruppau kuzativ fe'llarni ham kiritish mumkin. Bu fe'llar ham tub kuzativ va yasama kuzativ ma'nolariga ega bo'lib, alohida semantik gruppani tashkil qiladi. Hozirchi ingliz tilida tub kuzativ ma'noli fe'llar juda oz bo'lib, aksincha yasama kuzativ ma'noli fe'llar juda keng tarqalgan.

Tub kuzativ ma'noli o'timli fe'llarda kuzativ ma'no shu fe'llarning o'zaklari orqali maxsus suffikslar ifoda etiladi.

Masalan:

To fell – yiqilmoq, ag'anamoq. He fell of the ladder.

To set – bir joyga qo'ymoq. Set the phone on the table

To drench – ho'llamoq, namlamoq. Drenched by the rain.

Bu fe'llarga kuzativ yoki faktitativ ma'no beruvchi yana bir gruppau fe'llarni kiritish mumkinki, ular yordamida kuzativ konstruksiyalar yasaladi.

Masalan:

To cause – sabab bo'lmoq. I caused him much trouble.

To make – biror narsa qilmoq. John made her speak.

To complete – oxiriga yetkazmoq. Mrs. Harris completed the problem.

To oblige – talab qilmoq. Monoget obliged much results.

To force – majbur qilmoq. He forced him to drink

To order – buyruq bermoq. Teacher ordered pupils to be in time.

To command – buyurmoq. Captain commanded to go down

To let – ruxsat bermoq. Let the go.

To direct – yo‘l ko‘rsatmoq. He directed them to the foret.

To press – bir ish qilishga qistamoq. She pressed him to do what she wanted.

To teach – o‘qitmoq. Mr. White teaches maths at school.

To ask – so‘ramoq. Mother asked her son to come early.

Boshqa so‘z turkumlaridan konversiya, affikatsiya va boshqa yo‘llar bilan yasalgan o‘timli fe‘llar ikkinchi darajali yasama kauzativ ma’noli fe‘llar deyiladi.

Light – yorug‘

To lightend – yoritmoq

Equal – teng

To equalize – tenglashtirmoq

Formal – rasmiy

To formalize – rasmiylashtirmoq

Bu fe‘llar bir vaqtning o‘zida ham o‘timsiz fe‘l vazifasini bajaradi.

Clay – loy

To clay – loy bilan suvamoq

Clean – toza

To clean – tozalamoq

White – oq

To white – oqlamoq

O‘timsiz fe‘lar. Fe‘ldan anglashilgan ish-harakat to‘g‘ridan-to‘g‘ri gammatik obyektga o‘tmasdan faqat grammatik subyektning o‘zigagina bog‘liqligini ko‘psatuvchi fe‘l o‘timsiz fe‘l deyiladi.

O‘timsiz fe‘llar anglatgan ma‘nosiga ko‘ra quyidagi guruhlariga bo‘lish mumkin:

a) holat yoki turg‘unlikni ko‘rsatuvchi fe‘llar: to be, to exist, to live, to die.....

for example: 1. Settle Dorothy lived on the great Kansas prairie (Y.K. Maghidson “The Magic of Oz. page 5”)

He exists on S. 50 per week (Dictionary Oxford page 204)

I would die in the last ditch for that principle (Dictionary Oxford page 161)

b) Harakatni bir yerdan ikkinchi yerga ko‘chishini ko‘rsatib beruvchi fe‘llar:

to start, to go, to arrive, to march, to jump.....

For example: 1. I jumped and struggled my way to the front of the restless crowd (Gordon “Doctor in the house”)

2. He must have wanted to go home the short way. (Harper fee “To kill a Mocking bird” page 44)

3. We had to start again from scratch (Dictionary Oxford page 600)

4. German troops marched into Austria. (R. Gordon “Doctor in the house”)

5. At last our friends came home (Y.K. Maghidson “The Magic of Oz”. page 76”)

c) Tashqi muhitga bo'lgan ta'sirni ifodalovchi fe'llar to laugh, to cry, to smile, to sorrow va boshqalar.

For example:

1. But little Dorothy often laughed (Y.K. Maghidson "The Magic of Oz. page 5")

2. Only Henry cried out to aunt Em (Y.K. Maghidson "The Magic of Oz. page 50")

3. It was very dark in the house and there she was frightened ("The Magic of Oz. page 5")

Hozirgi zamon ingliz tilida timsiz fe'llarning o'timli fe'llarga o'tishi oson. Deyarli hamma o'timsiz fe'llar ot bilan birga bikfnbkbib natijasida o'timlashib kauptativ ma'noga ega bo'ladi.

To march –yurmoq

To march someone –birovni yurgizmoq

To walk – piyoda yurmoq

To walk a horse – otni yurgizmoq

O'timli va o'timsizligi teng huquqli bo'lgan fe'llar ikki xil ma'noli fe'llar deb ataladi.

To move – siljimoq, siljitmoq

To stop –to'xtamoq, to'xtatmoq

To widen –kengaymoq, kengaytirmoq

To finish – tugamoq, tugatmoq

Bu fe'llarning o'timli va o'timsiz bo'dib kelishi sintaktik distributsiyaga bog'liq bo'lgan holatlardan biri hisoblanadi.

He moved – u siljidi.

He moved the table –u stolni siljitdi.

He stopped smoking –u chekishni to'xtatdi

He stopped the car – u mashinani to'xtatdi.

O'timli va o'timsiz fe'llardagi leksemalar tilning leksik darajasini elementar birligi hisoblanib, u eng avvalo u yoki bu so'z turkumlariga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun o'timli va o'timsiz leksemalar haqida gapirganimizda fe'lli, otli, adjektiv, adverbial yoki ravishli, o'timli fe'l leksemalari otli, sifatli va ravishli bo'lishi mumkin.

Hozirgi zamon ingliz tilida o'timlilik muammosi. Hozirgi vaqtgacha o'timlilik rus hamda xorij tilshunosligida faqatgina fe'llarga xos tushuncha deb hisoblanar edi. 5 O'timli fe'llar yonida to'ldiruvchini talab qiladi hamda ushbu to'ldiruvchitushum kelishigi bo'ladi deb hisoblangan. Biroq unday fikr faqatgina flektiv tillarga shu jumladan ingliz tiliga ham mosdir. Chunki ingliz tilida kelishiklar yo'q. Ko'pgina tilshunoslar o'timli fe'llarning yonida to'ldiruvchi bo'lsagina o'rganishgan. Lekin boshqa tilshunoslar ushbu fikrga qarshi chiqadilar. Juda ko'p grammatik qo'llanmalarda o'timlilik morfologiya qismida o'rganib kelingan hamda uni sintaktik, leksik – sintaktik, hatto leksik-grammatik kategoriya deb o'rganishga odalanganmiz. Bir qator olimlar fe'lning o'timliliğini qo'shimcha bilan kelishida deb takrorlashgan. Masalan, to look at, to depend on va boshqalar. Olim S. D. Katselon o'timlilikni ikki turini aniqlab bergan. Bular funksional hamda formal turlaridir. Funksional tur fe'lning ma'nosidan kelib chiqadi hamda olimning fikricha universal xususiyatlarga ega bo'ladi. Formal o'timlilik boshqaruvda jo'nalish kelishigida turgan fe'l o'timli bo'ladi. Shuning uchun barcha funksional fe'llar o'z ma'nosida qolib, faqatgina formal holatdagina o'timli bo'la oladi. Professor A.A. Ufimseva o'timlilikni ikki turi bor deb ta'kidlaydi. Bular semantik hamda sintaktik turlaridir. Semantik o'timlilik ya'ni obyektiv fe'l demakdir, semantik obyekt bilan aloqada bo'ladi semantik obyekt bu aniq to'ldiruvchi demakdir. Sintaktik

o'timlilik esa noaniq to'ldiruvchi demakdir. Tilshunos olim A.I. Smirnitskiy o'timli yoki o'timsiz fe'llarda keskin chegaralar bo'lib, ular xilma-xildir deya ta'kidlaydilar. Olimning aytishicha ushbu muammo alohida e'tiborga loyiq. Professor I.I. Emeriyeva esa boshqa fikrni bildiradi. U o'timlilik hamda o'timsizlik orasida chegara yuqolib ketmoqda deb ta'kidlaydi. Tilshunoclikda o'timlilik hamda boshqaruvni tez-tez aloqada bo'lganligi sababli o'rganilib kelingan. Ushbu muammo yechimga alohida e'tibor bergan olim A.M. Peshovskiydir. Olim A.M. Peshovskiyning fikrisa o'timli fe'llar kuchli boshqaruvga egadirlar. Professor B. A. Ilish "faqat to'ldiruvchini talab qiladigan fe'llar o'timlidir" deya ta'kidlaydi. Yuqorida aytilganlardan so'ng o'timli fe'llar to'ldiruvchi bilan bilan qo'shimchaga yordamlashadi, lekin qo'shimchasiz bo'lganida ham leksik – grammatik hislatlarga, xususiyatlarga qaraydigan bo'lsak, farq yuqligini ko'ramiz. Masalan, ingliz tilidagi fe'llar look – qaramoq, enquire- xabarlashmoq, follow - ergashmoq, va boshqa shu kabi fe'llar aloqada after qo'shimchasi bilan bo'ladilar.

To look after a child – bolaga qaramoq, g'amxhrlilik qilmoq

To enquire after somebody's health –kimningdir sog'ligidan xabar olib turmoq.

To follow after somebody – kimgadir ergashmoq, quloq solmoq, gapiga kirmoq.

Ushbu iboralarda qo'shimcha boshqaruvga aloqador deb hisoblanadi hamda ushbu fe'llar o'timlilik hislatiga egadir degan tushuncha paydo bo'ladi. Tilshunos olim A.M Muxinning fikricha fe'lning o'timlilikini yoki o'timsizligini gapning ichida to'ldiruvchi bor yuqligiga qarab aniqlanadi. Olim bu fe'llar boshqaruvini iboralarda sinab ko'radi hamda to'ldiruvchi leksemalarga harakat o'tadi deb o'z fikrin isbotlaydi. Biroq gapning ichida o'timli fe'l to'ldiruvchisiz bo'lishi mumkin va u bunda o'z hislatlarini yuqotmaydi. A. M. Muxin yana bir fikrni olg'a suradi. Bu o'timlilik hamda boshqaruv bir-biri bilan bog'liq degan fikrdir. Xulosani professor A. M. Muxinning qarashlariga suyangan holda aniqlaymiz. O'timlilik leksik kategoriyadir, u tilda elementar birlik bo'lib hisoblanadi. Bir-biri bilan bog'liq bo'lgan o'timlilik hamda boqaruv bo'lganligi tufayli ham ularning birini o'rgansa, ikkinchisi ham ma'lum bo'ladi. Ingliz tilida o'timli leksemalar qo'shimcha bilan yoki qo'shimchasiz bog'lanishi mumkin. Masalan, to write a letter, to drink water, to squirm after a woman.

O'timsiz leksemalarning o'timli leksemalardan farqi. Ular boshqaruv holatiga ega emas, shuning uchun o'timli leksemalarning gruppalari leksik-semantik munosabatlarni tahlil etadi.

Tushuntirishda gap birikmalarida o'timsiz fe'l va ot birikmalarini misollarda ko'rib o'tamiz.

B. A. Ilish va A. I. Smirinskiy misollarida gapda predloglar ining rolini ko'rsatib B. A. Ilish shunday yozadi¹.

The book is lying on the table.

The book is lying under the table.

Bu yerda on predlogi va under predlogi fe'l bilan birikadi. Agar biz quyidagicha bersak, The book is lying ... The table holida bersak nuqtalar o'rniga on, in, under, beside va boshqa predloglarni qo'yish mumkin bo'ladi. Bu misoldan ko'rinib turibdi-ki "lie" fe'li tahlil metodini bu fe'llarga o'tkazishi mumkin emas. O'timli fe'llarni leksik birlik deb qarab, har xil variantli gap yasashida, gap qurilishida material sifatida ishlab, ularning farqlarini leksik-semantik gruppalardagi bir va ikki o'timli fe'llar va ularning leksema to'ldiruvchilarini formal distributiv me'zon deb xarakterlaydi. Masalan: ikki o'timli fe'l ayblamoq "to accuse" ning leksik konstruksiyasi quyidagi boshqaruvga ega Vtr+C1+of+C2

Ularning birikmasining birinchi to'ldiruvchisi (C1) mavhum tushunchani anglatgan.

Birinchi juftlik misolidagi fe'l subordinativ bog'lanishga, ikkinchisida esa predikativ va subordinativ bog'lanishga ega. Quyida bir qancha gaplarning modelini yasaymiz:

1. She explained the whole affair to Spear.

U hamma yumushlarni spirga tushuntirdi.

(K.Mansfield "Short stories page 156)

2. The whole affair was explained to Spear by her.

Keltirilgan faktlardan shunday xulosa qilamizki, o'timli fe'llarning leksik birikmalari fe'l frazalari va gaplarda u birikkan xolatiga to'g'ri kelishini o'rganish mumkin. Quyida keltirilgan misolimizda ya'ni ikki gapda bir sintaksema ishlatilgan: She explained the affair va the affair was explained.

Bunday xollarda fe'l ikki o'timli xolicha qoladi, tashqi ko'rinishidan bir o'timlmdek ko'rinsada, unda obyekt sintaksema ishlatiladi.

1. Dorothy knocked at the gate.

Doroti darvozani taqillatdi.

2. The gate was knocked.

Darvoza taqilladi.

(Y.K. Maghidson "The Magic of Oz" page 15)

O'timli fe'llarning boshqaruvini ko'pincha modellar yordamida beriladi. Murakkab frazalar bir yoki ikki o'timli fe'lli suvstantiv leksemalar yeksperiment transformatsiya metodi orqali beriladi. Bunda murakkab va qat'iy frazalar modellashadi: A talk with somebody about something – to talk with somebody and something

Vtr+Str+with+C1+about+C2_____Vtr+with+C1+about+C2.

She talked with her mother about her future.

U onasi bilan o'z kelajagi haqida gaplashdi.

Children sometimes talk with their toys about thiers dreams.

Bolalar ba'zida o'yinchoqlari bilan o'z orzulari haqida gaplashadilar.

Do not talk with her about serious things.

U bilan jiddiy narsalar xususida gaplashma.

Allowance must, no doubt, made for the astonishing rapidity of communication in the days va boshqalar.

Bu misollardan shu fikrga kelamizki, leksik yoki semantik bog'lanishlar leksik boshqaruvlvr bo'ladimi degan muammoni yechishga boshqa nazariy tushunchalarni ham e'tiborga olishi kerak bo'ladi. Lingvistik boshqaruvda o'sha imkoniyatlar lingvistik tahlil bilan o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, buni lingvistik analiz metodlari orqali bilib olishadi.

Lingvistik tahlilning yeksperiment metodini boshqa oblastlarida modellashtirish til darajasidagi birliklarni sistemali o'rganishni taqozo etadi. O'timli fe'llarni leksik – semantik gruppalariga ajratish shuningdek o'timli leksemalarni bog'lanishlarini va fe'llardagi predlogli boshqaruvini amalga oshirishda bu imkoniyatlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ikki o'timli fe'llarni sitemali tahlil qilishda nazariy va metodologik xususiyatlarga suyangan xolda ish olib borish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ikki o'timli fe'llarning bir o'timli fe'llardagidan farqi shundan iboratki, agar bir o'timli fe'llar ajratib olingan gruppalar ularni leksik to'ldiruvchilar birikmasi bilan bo'lsa, ya'ni bir tomonlama boshqaruvda, ikki

o‘timli fe’llarda, tabiiyki ikki boshqaruvli birikmalarni o‘rganishga to‘g‘ri keladi. To‘ldiruvchi leksemalari S1 va S2 modelida belgilanadi. Ular shubhasiz ikki boshqaruvli murakkab va ko‘p qirrali bu fe’l gruppalarining klassifikatsiyasi to‘ldiruvchining o‘rniga S1 va S2 ning bir–biriga munosabatiga bog‘liq. Ikkilangan boshqaruvli predlogsiz gaplarni ko‘p sonli o‘timli fe’l gruppaga sostaviga ko‘ra alohida fe’llarni kiritamiz. Ulardan biri “e’tiroz” yoki “inkor” ma’nosidagi fe’llarning yasalishi. (V2/tr=4)

Bar – taqiqlamoq

Deny – e’tiroz

Forbid – taqiqlash

Refuse – e’tiroz bildirmoq, rad etmoq

Bu fe’llar bilan berilgan frazalarda birinchi to‘ldiruvchi shaxsga, ikkinchisi esa abstrakt tushunchasi kontret jonsiz predmetga: to bar smb one’s house; I will bar no honest man my house; to deny smb admittance; she was angry at being denied admittance; to forbid smb one’s house; to forbid smb the country; to forbid smb use of the smth; students are forbidden the use of the office duplicator; to refuse smb permission they refused me permission; to refuse smb admittance.

REFERENCES

1. Buronov “ingliz tili grammatikasi” Toshkent 1980
2. M. A. Yanshins, N. M. Vasilevskaya “English grammar” 1999
3. A. M. Muxin. “Lingvisticheskiy analiz” Leningrad. 1983
4. M. Iriskulov, A. Kuldoshev “Theoretical grammar of the English language” Tashkent 2008
5. R. L. Kovner, V. L. Kaushanskaya “A grammar of the English language” Leningrad. 1963
6. Qiyomov Ro‘zi “Hozirgi zamon ingliz tilida after predlogli birikmalarning leksik va sintaktik – semantik tahlili” Toshkent 2007
7. M. A. Belyayev “Grammatika angliyskogo yazika” 1987